

EBÜ HÂTİM el-İBÂZÎ

arasında Trablusgarp valiliği yapan Ebü Hâtım, Muhammed b. Eş'as kumandasındaki Abbâsî ordusunun katliamından kurtulmayı başarmış ve İmâmü'z-zuhûr Ebü'l-Hattâb el-Meâfir'nin ölümünden sonra Trablusgarp civarındaki İbâzîler'den biat almıştır. Mensuplarıncı "İmâmü'd-difâ" (savunma imamı) olarak anılması onun mezhep içindeki mevkiini gösterir. Ebü Hâtım, 145'te (762) İbâzîler'in haklarını korumak için ortaya çıkmıştır.

151 (768) yılında Ağleb b. Sâlim'in İbâzîler tarafından öldürülmesi üzerine Abbâsî Halifesi Mansûr, Hezârmerd unvanıyla ün yapmış Sind Valisi Ömer b. Hafs'ı Kuzey Afrika genel valiliğine tayin etti. Büyük bir kuvvetle Kayrevan'a giden Ömer b. Hafs Tâhert'teki Rüstemîler'i, Tilimsân (Tlemsen) ve Sicilmâse'deki Sufîrîler'i ortadan kaldırmak amacıyla Tubne (Tobna) şehrini tahkim için halifeden tâlimat aldı. Kayrevan'da yerine Habîb b. Habîb el-Mühellebî'yi bırakarak askerleriyle birlikte Tubne'ye geçti (154/771). Bu sırada Ebü Hâtım'in liderliğindeki İbâzî Berberîler, Trablus Valisi Cüneyd b. Beşâr'a isyan ettiler. Vali Ömer b. Hafs'tan yardım isteyince onun gönderdiği askerler Ebü Hâtım kuvvetleri karşısında tutunamayıp Kâbis'e doğru kaçmaya mecbur oldular. Bu arada Kayrevan'daki Berberîler de isyan ederek Habîb'i öldürdüler. Ebü Hâtım Trablus'a hâkim olduktan sonra aynı yıl diğer Berberîler'le de anlaşarak on iki gruptan meydana gelen büyük bir askerî güçle Tubne'yi kuşattı. Ömer b. Hafs çok zor şartlar altında askerleriyle Tubne'yi terkederek sekiz aydan beri kuşatma altında bulunan Kayrevan'a ulaşmaya muvaffak oldu. Kendisini takip eden Ebü Hâtım de 130.000 kişilik ordusuyla Kayrevan'ı muhasara etti. Şehirde açlık ve mahrumiyet had safhaya ulaşınca bazı askerler Havâric gruplarına katılmaya başladılar. Bu sırada halifenin Yezîd b. Hâtım el-Ezdî kumandasındaki bir orduyu Kayrevan'a gönderdiği haberi ulaştıysa da Ömer b. Hafs orduyu beklemeden İbâzîler'le çarpışmak üzere bir huruç hareketi yaptı; fakat Ebü Hâtım kuvvetleri tarafından öldürüldü. Yerine geçen üvey kardeşi Humeyd'in bazı şartlarla yaptığı barış sonunda Ebü Hâtım 155 yılı başlarında Kayrevan'ı zaptetti. Şehrin kapılarını yakıtıp surlarını tahrip ettirdi. Şehirde bulunan Abbâsî askerlerinin büyük bir kısmını da Tubne'ye sevketti.

Ebü Hâtım, bir müddet sonra halife ordusunun Trablus'a yaklaştığını öğre-

nince ordusu ile birlikte o tarafa hareket etti. Fakat bu esnada Kayrevan'da kendisine muhalif unsurların ortaya çıktığını haber alarak geri döndü, muhaliflerini bertaraf ettikten sonra Nefûse, Hewâre, Derîse ve diğer Berberî kabilelerinden meydana gelen ordusu ile halife kuvvetlerinin üzerine yürüdü. Nefûse dağı civarında Sâlim b. Sevâde et-Temîmî kumandasındaki halife ordusunun öncü birliklerini mağlûp ederek ilerledi. Ardından dağın doğusuna düşen ve Cenbî (Cendûbe) diye adlandırılan yerde Yezîd b. Hâtım'in kuvvetleriyle karşılaştı (27 Rebiülevvel 155/7 Mart 772). Cereyan eden savaşta İbâzîler büyük kayıplar vererek mağlûp oldular. Ebü Hâtım de savaş esnasında öldürüldü. Onun Cenbî'deki türbesi uzun süre kutsal bir yer kabul edilerek hakkında çeşitli rivayetler nakledilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Taberî, *Târîh* (Ebü'l-Fazl), VIII, 46; Ebü Zeke-riyyâ Vercelânî, *Kitâbü's-Sîre* (nşr. Abdurrahman Eyyûb), Tunus 1405/1985, I, 78-84; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, V, 595-601; İbn İzâri, *el-Beyânü'l-muğrib*, I, 76-78; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 113; İbn Haldûn, *el-İber*, III, 201; Şemmâhî, *Kitâbü's-Siyer* (nşr. Ahmed b. Suûd es-Seyyâbî), Maskat 1407/1987, I, 121-124; E. Rossi, *Libyâ* (trc. Halife Muhammed et-Tüleysî), Beyrut 1394/1974, s. 65-66; Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâziyye fi'l-Cezâ'ir*, Kahire 1399/1979, s. 132, 375; Seyyid Abdülazîz Sâlim, *Târîhu'l-Mağrib fi'l-Asrî'l-İslâmî*, İskenderiye 1982, s. 264-271; E. Ruhi Fığlalı, *İbâziyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, Ankara 1983, s. 100-101; A. de Motylinski, "Ebü Hâtım", *IA*, IV, 28-29; a.mlf. — T. Lewicki, "Abü Hâtım", *El²* (İng.), I, 125; T. Lewicki, "al-Malzûzî", a.e., VI, 311-312.



MUSTAFA ÖZ

EBÜ HÂTİM er-RÂZÎ,
Ahmed b. Hamdân

(أبو حاتم أحمد بن حمدان الرازي)

Ebü Hâtım Ahmed b. Hamdân
b. Ahmed er-Râzî el-Versinânî
(ö. 322/933-34)İsmâiliyye'nin itikadî
ve fikrî görüşlerini
sistemleştiren ünlü dâisi.

Doğum yeri ve tarihi hakkında yeterli bilgi yoktur. Taşındığı Râzî nisbesi yanındaki Farsça'yı iyi bildiği için Rey civarındaki Paşâpûye (Paşâvûy) bölgesinde doğduğunu ve dolayısıyla Fars asıllı olduğunu söyleyenler vardır. Leysî ve Kilâî diye de anılmasını dikkate alarak Arap asıllı olabileceği ileri sürülmüşse de bu zayıf bir ihtimaldir. Muhtemelen III. (IX.) yüzyılın ikinci yarısında doğmuştur. 297 (909) yı-

lından önce Bağdat'ta bulunduğu bilinmektedir. Öğrenimini de orada yapmış olmalıdır. Arap dili, hadis ve ahlâk ilimlerinde önemli bir şahsiyet haline geldikten sonra Kuzey Afrika'ya giderek orada mehdîliğini ilân eden Ubeydullah el-Mehdî ile görüştü ve onun tesiriyle İsmâilî fikirleri benimsedi. Kuzey Afrika'dan doğuya geçip başta Rey olmak üzere Taberistan, Cürcân, İsfahan, Deylem ve Azerbaycan bölgelerinde önemli siyasi ve dinî faaliyetlerde bulundu. Ebü Hâtım'in, Nizâmülmülk tarafından Bâtînîler'in Rey bölgesi lideri olarak tanıtılan (*Siyâsetnâme*, s. 288), *Kitâbü'l-Beyân*'ın müellifi Gıyâs'ın yeğenlerinden Ebü Ca'fer'in oğlu olması muhtemeldir. Nizâmülmülk'ün belirttiğine göre Gıyâs'ın halefi olan Ebü Ca'fer'in hastalanmasından sonra Ebü Hâtım İsmâiliyye'nin Rey liderliğine yükseldi. Bir taraftan Rey idarecilerinin İsmâiliyye saflarına katılmasını sağlamak için gayret sarfederken diğer taraftan İsfahan, Taberistan, Cürcân, Deylem ve Azerbaycan gibi civar beldelere dâiler göndererek mezhebin geniş bir çevreye yayılması doğrultusunda çalışmalar yaptı. İrtibat kurduğu ve birlikte çalıştığı dâiler arasında Ebü'l-Kâsım İsâ b. Mûsâ, Ebü Müslim b. Hammâd el-Mevsilî, Nahşebî nisbesiyle de bilinen ve Horasan'da faaliyet gösteren Muhammed b. Ahmed en-Neseffî el-Pezdevî gibi kişiler sayılabilir. Ebü Bekir Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî ile nübüvvet konusunda yaptığı başarılı münazaralarının yanı sıra etkileyici hitabeti ve her-kese cazip gelen ilginç iddiaları sayesinde Rey Emîri Ahmed b. Ali ile Herat Emîri Hüseyin b. Ali el-Mervezî'nin İsmâiliyye'ye intisap etmelerini sağladı. Bunların da verdiği destekle İsmâiliyye'yi o yörede kısa sürede yaymayı başardı. Deylem'de Eşfâr b. Şîreveyh ve Merdâvic b. Ziyâr'la görüşerek başlangıçta desteklerini kazandıysa da yakın gelecekte ilâhî kuvvetle teyit edilmiş bir imamın ortaya çıkacağını söyledikten sonra sözünü ettiği tarihte böyle bir kişinin zuhur etmemesi üzerine öldürülmesine karar verildi. Bu gelişmelerden sonra Azerbaycan Valisi Müflîh'e sığınmak için Deylem'den gizlice kaçtı; ancak Azerbaycan'a giderken yolda öldü.

Ebü Hâtım er-Râzî, Muhammed b. Ahmed en-Neseffî en-Nahşebî ile birlikte siyasi faaliyetler yanında İsmâiliyye doktrinini sistemleştirip yayan önemli şahsiyetlerdendir. Abdülkâhîr el-Bağdâdî, İbn Rizâm, İbn Hacer gibi âlimler tarafından

bâtınî, zındık, dehrî ve mülhid; çağdaş bazı yazarlarca devrin idarecilerinden korktuğu için gerçek inancını gizleyen ve Ehl-i sünnet'e yakın bir çizgi takip eden mütedil Şîî olarak görülürse de (Ebû Hâtim er-Râzî, *Kitâbü'z-Zîne* [nşr. Abdullah Sellûm es-Sâmerrâî], nâşirin girişi, s. 233-234; Bağdâdî, s. 170; Ali Sâmî en-Neşşâr, II, 380) onun mezhebi temellendirip yayan önemli bir İsmâilî dâisi olduğunu söylemek daha isabetlidir. Nitekim Ebû Ya'kûb es-Sicistânî, Hamîdüddin el-Kirmânî, Hüseyin el-Hemedânî, Mustafa Gâlib gibi eski ve yeni yazarlar da bu görüştedir (Ebû Hâtim er-Râzî, *Kitâbü'z-Zîne* [nşr. Abdullah Sellûm es-Sâmerrâî], nâşirin girişi, s. 235). Ehl-i sünnet'e yakın kabul edilmesi, bazı filozofların inkârcı tavrına karşı nübüvvet müessesesini barışarılı bir şekilde savunmasıyla açıklanabileceği gibi, "Ehlü's-sünne ve'l-ce-maa" tabirine, ashabın Hz. Peygamber'e gösterdiği bağlılık gibi "bir imama bağlanıp çevresinde toplananlar" anlamını yüklemek suretiyle de olsa (a.g.e., s. 252-254) sahip çıkışıyla da ilgili olabilir. Ayrıca, İbn Hacer'in de belirttiği gibi (*Li-sânü'l-Mizân*, I, 164), gençlik yıllarında çok sayıda hadis dinleyip bunlara önem veren ve bu sayede mütedil çizgide görünen bir kişi oluşunun Ehl-i sünnet'e yakın sayılmasında etkisi olduğu düşünülebilir.

Arap dil âlimi, mezhep tarihçisi ve zeki bir İsmâiliyye kelâmcısı olmakla şöhret bulan Ebû Hâtim'in, *Kitâbü'z-Zîne* adlı eserinde bazı terimleri açıklarken eski Arap şiirlerini delil olarak göstermesi önemli kabul edilir. Aynı eserinde, mezhepler hakkında diğer ilgili kaynaklarda bulunmayan farklı bilgilere ve yorumlara yer verirken yaptığı bu yorumların imâmet fikrine hizmet gayesi taşıdığı ancak dikkatli bir tahlil sonucunda anlaşılabilir. Ehl-i sünnet'e "ilâhî güçle teyit edilmiş bir imamın etrafında toplananlar" anlamını vermesi, Mürcie'yi "Hz. Ali'nin hilâfetine ilk üç halifeden sonraya tehir edenler" diye açıklaması (*Kitâbü'z-Zîne*, s. 235, 263) bu gayretine ilişkin örneklerden bazılarıdır. Peygamberliği reddeden felsefî tenkitler karşısında nübüvvet müessesesini savunmasında da aynı gaye sezilebilmektedir. Bununla birlikte nübüvveti savunup akli temellere dayanırmaya çalışması dikkat çekicidir.

Ebû Hâtim er-Râzî'nin bazı kelâmî görüşleri şöyledir: Bilgi kaynaklarından olan akıl eksik ve yetersizdir. Bundan dolayı insanların doğru bilgilerle donatılmış

mürşidlere ihtiyacı vardır ki bunlar da peygamberlerle onların yerini tutan ve ilâhî güçle desteklenen imamlardır (*A'lamü'n-nübüvve*, s. 6-9). Mahlûkata "ol!" emriyle vücut veren Allah ilk defa bütün varlıkların kaynağını oluşturan akli yaratmış, onun vasıtasıyla nefsi, ondan da latif ve kesif (ruhî ve maddî) âlemleri meydana getirmiştir. Madde, zaman ve mekân hâdistir. Zaman maddenin hareketleriyle oluştuğundan, mekân da uzay tarafından kuşatıldığından kadîm olamaz (a.g.e., s. 14-19). Küllî nefis ilk akıldan meydana geldiği için tam ve mükemmeldir. İnsan ruhu küllî nefsin parçaları değil eserleridir (bk. Abdurrahman Bedevî, II, 252, 261).

Akli yetenekler bakımından farklı seviyelerde yaratılan insanlar birbirlerinin görüşlerini tenkit etmekte ve gerçeği anlama konusunda ihtilâfa düşmektedirler. Bundan dolayı gerçeği kendilerine öğretecek bir mürşide muhtaçtırlar. Bu mürşid Allah'tan vahiy alan peygamberdir (*A'lamü'n-nübüvve*, s. 4-5). Bütün peygamberler insanlara aynı gerçekleri öğretmişlerdir. Tevrat, İncil ve Kur'an'da yer alan bazı bilgilerin çelişir gibi görünmesi, nasların herkes tarafından anlaşılacak açıklıkta olmamasından kaynaklanmaktadır. Zira ilâhî kitaplar ancak âlimlerin anlayacağı sembolik bir üslup taşır (a.g.e., s. 69-76). Hz. Âdem, Nûh, İbrâhim, Mûsâ, İsâ ve Muhammed'e "nâtik" denir. Her nâtkın bir "esas"ı vardır. Nâtikların yedincisi İsmâil b. Ca'fer es-Sâdık'tır. İlk nâtik olan Hz. Âdem'in de getirdiği bir şeriat vardır (bk. Abdurrahman Bedevî, II, 296).

İnsanların her zaman kendilerini şüpheden kurtaracak, kalplerini ve gönüllerini birleştirecek, ayrılığa düşmelerine engel olacak bir imama ihtiyaçları vardır. Bu sebeple Hz. Peygamber Ali'yi nasla imam tayin etmiştir. Nitekim Ca'fer es-Sâdık'tan gelen bir rivayete göre Resûl-i Ekrem İnşirâh sûresinin 7. âyetini, "Dini tamamlayıp işini bitirince Ali'yi onlara imam tayin et" şeklinde açıklamıştır. Yine Ca'fer es-Sâdık'tan nakledildiğine göre Hz. Peygamber, "Amcasının öğlunu kendi yerine getirdi" şeklindeki sözlerle dedikodu yapılmasından çekindiği için, "Ey Peygamber! Rabbin tarafından sana indirilenleri tebliğ et, eğer bunu yapmazsan peygamberlik görevini yerine getirmemiş olursun" (el-Mâide 5/67) meâlindeki âyet nâzil olmuş ve Resûlullah da Gâdir gününde Ali'yi imam tayin etmiştir. İmâm "zâhir" veya "mestûr"

olabilir. Resûl-i Ekrem'in yolundan giden gerçek Ehl-i sünnet, ashabın Hz. Peygamber için yaptığı gibi bir imamın etrafında toplanıp onu önder tanıyanlardır (Ebû Hâtim, *Kitâbü'z-Zîne*, s. 253-258).

Görüşleri Ebû Ya'kûb es-Sicistânî ve Hamîdüddin el-Kirmânî tarafından tenkit edilen Ebû Hâtim er-Râzî âlem telakkisinde Yeni Eflâtuncu felsefeden etkilenmiş, ana konularda Muhammed b. Ahmed en-Nahşebî ile aynı görüşleri paylaşmıştır. Hz. Ali'nin nasla imam tayin edildiğini Ca'fer es-Sâdık'a atfedilen uydurma rivayetlere dayanarak iddia etmesi dikkat çekicidir. Ehl-i sünnet terimine "bir imama bağlı olanlar" mânasını vermesi isabetli değildir. Zira bu terimin, "akaid meselelerinde akılcılığı benimseyen Mu'tezile ve Cehmiyye karşısında itikadî esasları Kur'an ve Sünnet'e bağlı kalarak benimseyenler" anlamına geldiği tartışmasız kabul edilen bir husustur. Onun Mürcie'yi, "Ali'nin imâmetini tehir edip Ebû Bekir, Ömer ve Osman'dan sonraya bırakanlar" şeklinde açıklaması da mezheplere Hz. Ali'nin imâmeti açısından bakan tarafgir bir tutuma sahip olduğunu göstermektedir.

Eserleri. Ebû Hâtim'in kaynaklarda zikredilen beş eseri mevcut olup bunlardan üçü günümüze kadar ulaşmıştır. 1. *A'lamü'n-nübüvve**. Tabip filozof Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî'nin nübüvveti yönelttiği tenkitleri cevaplandırarak peygamberlik müessesesini akli delillerle ispat eden bir eserdir (Tahran 1397/1977). 2. *Kitâbü'z-Zîne*. İsmâiliyye Dâisi Gıyâs'a ait olan ve dâiler arasında el kitabı olarak kullanılan *Kitâbü'l-Beyân* adlı eserin planına göre yazıldığı kabul edilir. 400 civarında terimin açıklandığı kitabın bir kısmında, Kur'an-ı Kerim'de yer alan bazı isim ve kelimelerin Câhiliyye ve İslâmî devirdeki anlamları eski Arap şiirine dayanılarak açıklanmıştır. Eserin bir kısmı da mezhepler konusuna ayrılmış olup özellikle mezheplerin teşekkülü ve Gâliyye hakkında önemli bilgiler ihtiva eder. Eserin tamamı Hüseyin el-Hemedânî tarafından tahkik edilerek yayımlanmış (Kahire 1957-1958), daha sonra sadece mezheplere dair kısmını Abdullah Sellûm es-Sâmerrâî tahkik ederek *el-Gülûv ve'l-fıraqu'l-Gâliyye* adlı eserin ekinde neşretmiştir (Bağdat 1982). 3. *el-İslâh*. Daha çok tabiat felsefesi konularını ihtiva eden eser İsmâiliyye'nin en eski kaynağı kabul edilir. Nahşebî'ye ait bazı görüşlerin tenkit edil-

EBÜ HÂTİM er-RÂZÎ, Ahmed b. Hamdân

diği eser Hasan Minûcihr tarafından Tahran'da yayımlanmıştır (İsmâil b. Abdürresûl el-Uceynî, s. 294). Ebû Ya'kûb es-Sicistânî, Ebû Hâtîm'in yönelttiği tenkitler karşısında Nahşebî'yi müdafaa etmek için buna *en-Nuşra* adıyla bir reddiye yazmış, Hamîdüddin el-Kirmânî *er-Riyâz fi'l-hûkm beyne's-şeyhayn* (Beyrut 1960 [*er-Riyâz fi'l-hûkm beyne's-sa'adeyn*]) adlı eserde ikisinin arasını bulmaya çalışmıştır (a.g.e., s. 254). 4. *el-Câmî*^c. Fıkha dair olup günümüze ulaşmış olmadığı bilinmemektedir (İbnü'n-Nedîm, s. 240). 5. *er-Rec'a*. Keysâniyye'nin ortaya attığı rec'at fikrini reddetmek gayesiyle yazıldığı müellifi tarafından belirtilmektedir (*Kitâbü'z-Zîne*, s. 312).

BİBLİYOGRAFYA:

Ebû Hâtîm er-Râzî, *A'lamü'n-nübüvve* (nşr. Salâh es-Sâvî — Gulâm Rızâ A'vânî), Tahran 1397/1977, s. 4-5, 6-9, 14-19, 69-76; a.m.f., *Kitâbü'z-Zîne* (nşr. Abdullah Sellûm es-Sâmerâî, *el-Gulûv ve'l-fırâku'l-Ğâliyye fi'l-hadâret-i'l-İslâmiyye* içinde), Bağdad 1982, s. 251-265, 312, ayrıca bk. nâşirin girişi, s. 230-240; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Tecdüdd), s. 240; Hamîdüddin el-Kirmânî, *el-Akvâlü'z-zehebîyye* (nşr. Salâh es-Sâvî), Tahran 1397/1977, s. 2-3, 9, 14; Kâdî Abdülcebbar, *Tesbîtü delâ'ili'n-nübüvve* (nşr. Abdülkerîm Osmanî), Beyrut 1966, II, 392, 398, 599; Bağdâdî, *el-Farâğ* (Kevserî), s. 170; Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme* (Bayburtluğil), s. 288, 289, 290; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mf-zân*, I, 164; İdrîs İmâdüddin, *Üyânü'l-aşbâr ve fûnûnü'l-âşâr* (nşr. Mustafa Gâlib), Beyrut, ts. (Dârü'l-Endelûs), s. 168, 169; İsmâil b. Abdürresûl el-Uceynî, *Fehresetü'l-kütüb ve'r-resâ'il* (nşr. Alinakî Münzevî), Tahran 1344 hş./1966, s. 254, 293-294; Sezgin, GAS, I, 573; Abdurrahman Bedevî, *Mezâhibü'l-İslâmiyyîn*, Beyrut 1973, II, 188-190, 244, 252-253, 255, 261, 263, 296; Mehdi Muhakkik, *Bist Guftâr*, Tahran 1976, s. 35; Ali Sâmî en-Neşşâr, *Neş'e-tü'l-fikri'l-felsefi fi'l-İslâm*, Kahire 1977, II, 279-280, 299, 380; G. C. Anawati, "Textes arabes anciens édités en Egypte au cours de l'année 1957", *MIDEO*, IV (1957), s. 220-221; S. M. Stern, "Abû Hâtîm al-Râzî", *El²* (İng.), I, 125; H. Halm, "Abû Hâtem Râzî", *Elr.*, I, 315.



YUSUF ŞEVKİ YAVUZ

EBÜ HÂTİM er-RÂZÎ,
Muhammed b. İdris

(أبو حاتم محمد بن إدريس الرازي)

Ebû Hâtîm Muhammed b. İdris
b. Münzir er-Râzî
(ö. 277/890)

Hadis hâfızı ve münekkitt.

195'te (810-11) Rey'de doğdu. Rey'in Derbû Hanzale mahallesinde oturduğu için Hanzalî nisbesiyle de anılır. Onun hem bu nisbeyi, hem de Temîmî ve Ga-

tafânî nisbelerini dedelerinin müttetiklerinden dolayı aldığı da rivayet edilmektedir. Ebû Hâtîm 209'da (824) Rey'de hadis tahsiline başladı. Daha sonra çeşitli ilim merkezlerini dolaşarak Asmaî, Ebû Nuaym Fazl b. Dükeyn, Affân b. Müslim, Âdem b. Ebû İyâs, Ahmed b. Hanbel ve Buhârî başta olmak üzere birçok âlimden faydalandı. Kûfe, Basra, Mekke, Medine, Bağdat, Bahreyn, Mısır, Remle, Kudüs, Taberiye, Tarsus, Dimaşk, Humus, Antakya, Askalân ve Rakka'yı çok defa yaya olarak dolaştı. Yedi yıl süren bu ilk seyahatinde maddî imkânsızlıklar sebebiyle çok sıkıntı çekti. 214'te (829) bir yıl kalmak üzere gittiği Basra'da parası tükenince elbiselerini satmaya başladı ve sekiz ay sonra oradan ayrılmak zorunda kaldı. Yirmi yaşına geldiğinde adı geçen şehirlerin çoğunu birkaç defa dolaşmıştı. İkinci seyahatini 242-245 (856-859) yılları arasında yaptı.

Kendisinden oğlu İbn Ebû Hâtîm, hocaları Yûnus b. Abdûlâlâ, Abde b. Süleyman ve Rebî' b. Süleyman el-Murâdî, arkadaşları Ebû Zür'a er-Râzî ile Ebû Zür'a ed-Dimaşkî, ayrıca Ebû Dâvûd, Nesâî gibi tanınmış muhaddisler rivayette bulundular. İbn Hacer ondan Buhârî'nin de hadis rivayet ettiğini söylemektedir.

Emîrû'l-mü'minin fi'l-hadis* unvanına sahip olan Ebû Hâtîm râvileri bütün yönleriyle tanır, rivayetlerdeki ince kusurları (illet) hemen farkedirdi. Ashabın ihtilâf ettiği konuları, tâbiînin ve daha sonraki nesillerin fikhî görüşlerini de iyi bilirdi. Titiz bir münekkitt olduğu için onun güvenilir kabul ettiği şahısların rivayetinde tereddüt edilmemiş, fakat zayıf saydığı kişiler hakkındaki kanaatinin diğer münekkittlerin görüşlerine başvurduktan sonra dikkate alınması tavsiye edilmiştir. Hâfızası çok güçlüydü. Tâbiînin tanınmış muhaddisi İbn Şihâb ez-Zühri'nin rivayetleri üzerinde ihtisas yapmış olan hadis hâfızı Muhammed b. Yahyâ ez-Zühri Rey'e geldiğinde Ebû Hâtîm ona Zühri'nin rivayetlerinden on üçünü okudu. Zühri bunlardan on tanesini bilmediğini itiraf etti. Kaynakların bildirdiğine göre hadis hâfızı Ebû'l-Velîd et-Tayâlisî'nin ilim meclisine katıldığı bir gün orada bulunanlara, kendisinin duyamadığı hadisleri rivayet edenlere hadis başına 1 dirhem vereceğini vaad etti, ancak kimse onun bilmediği bir hadis rivayet edemedi. Hocası hadis hâfızı Yûnus b. Abdûlâlâ, onunla Ebû Zür'a er-Râzî'nin Horasan'ın iki büyük imamı olduğunu belirtir ve hayatta bulunmala-

rının müslümanlara rahmet olduğunu söylerdi.

Ebû Hâtîm'in en büyük eseri, İbn Ebû Hâtîm diye tanınan oğlu Abdurrahman olmuştur. Abdurrahman, kendisinin hadis râvileri hakkındaki kanaatlerini, *el-Cerh ve't-ta'dil* başta olmak üzere hemen tamamı günümüze gelmiş olan eserlerinde bir araya getirmiştir.

Ebû Hâtîm er-Râzî Şâban 277'de (Kasım 890) Rey'de vefat etti. 275 (888) yılında Bağdat'ta öldüğü de rivayet edilmektedir.

Ebû Hâtîm hadis sahasında meşhur olmakla birlikte itikadî konularla da ilgilenmiş ve Ebû'l-Kâsım et-Taberî'den nakledildiğine göre eserlerinde akaid meselelerine de yer vermiştir. Fuat Sezgin, İbn Ebû Ya'lâ'nın ifadesine dayanarak Ebû Hâtîm'in *el-l'tikâd* adlı bir eser yazdığını kaydederse de *Tabakâtü'l-Hanâbile*'de bu hususta açık bir bilgi mevcut değildir. Bazı itikadî görüşlerine yer veren Zehebî de onun böyle bir kitabından söz etmemiştir. Ebû Hâtîm'in ilmi şahsiyeti ve görüşleri hakkında bilgi veren oğlu ve talebesi Abdurrahman'ın *er-Red'ale'l-Cehmiyye* adıyla bir eser yazmış olması, onun akaid sahasına da ilgi duyduğunun bir işareti sayılabilir. Ebû Hâtîm, akaid konularında sadece nakle bağlı kalınması gerektiğini savunmuş ve bid'at kabul ettiği kelâm ilmi-ne karşı çıkmıştır. İlâhî isimler ve sıfatlar, imanın tarifi ve mahiyeti, âhiret hal-leri ve ashabın tebcili konularında Şâfiî, Ahmed b. Hanbel, İshak b. Râhûye, Ebû Ubeyd, Buhârî gibi selef âlimlerinin görüşlerine uymuştur. Bazı kaynaklarda aşırı bir Şii olduğuna ilişkin rivayetlere rastlanırsa da (İbn Hacer, IX, 34) onun Selefiyye'ye mensup olduğuna şüphe yoktur. Şiilik'le itham edilmesi, *tafdil** konusunda Hz. Ali'yi Hz. Osman'dan üstün görmesinden kaynaklanmış olmalıdır. Ebû Hâtîm'e göre ehl-i bid'atın âlâmeti ehl-i hadisin görüşlerine karşı çıkmak, Cehmiyye'nin âlâmeti Ehl-i sünnet'e Müşebbihe veya Nâbite nazarıyla bakmak, Kaderiyye'nin âlâmeti ise Ehl-i sünnet'i Mücbire diye adlandır-maktır.

Eserleri. Hiçbiri tam olarak günümüze gelmemiş olan eserleri şunlardır: 1. *Kitâbü'z-Zühd*. Bu eserden seçilerek meydana getirilen bir nüsha Dârü'l-kütübü'z-Zâhiriyye'dedir (Mecmua, nr. 28/10, vr. 138^a-146^b). 2. *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-azîm*. Eserin III. cildi Medine'de el-Mektebetü'l-Mahmûdiyye'de bulunmaktadır (Tef-